

Magdalena Tarnowska

DZIEDZICTWO KULTURY ŻYDOWSKIEJ W POLSCE – BADANIA PROWENIENCJI MUZEALIÓW – SPECYFIKA, CELE, KORZYŚCI, ZAGROŻENIA (?)

Abstract

JEWISH CULTURAL HERITAGE IN POLAND: PROVENANCE RESEARCH – ITS NATURE, AIMS, BENEFITS AND RISKS (?)

In pre-1939 Poland, there existed the biggest Jewish diaspora in the world (numbered 3.5 million people). It was also the most important centre of Jewish culture. Unfortunately, as a result of the Holocaust, only a small part of the Jewish cultural heritage survived until nowadays. Only about 400 thousand of Jews survived. Despite this fact, in the years 1946–1950 Jewish institutions – the Central Committee of Jews in Poland and The Jewish Society of Promoting of Fine Arts among others – were engaged in gathering and saving objects of Jewish religious art, fine arts and crafts, books, documents and others. They were gathered mostly at the Jewish Historical Institute in Warsaw and also as museum collections. Unfortunately, the origins of these objects haven't been sufficiently investigated.

The accession to the European Union obligated the Polish government to adopt the international agreements connected with the Jewish heritage in Poland: Washington Conference 1998, Resolution of the Council of Europe no. 1205, 1999 as well as Vilnius Declaration 2000 and Terezin Declaration 2009. According to those agreements, in the years 2009–2011 the Ministry of Cultural and National Heritage took efforts to prepare museums to lead provenance research, however unsuccessfully.

Nowadays, according to my research, a large number of Polish museums does not carry out any provenance research of objects of unknown origin which may have belong to the Jewish heritage. The main reasons for that are: weak interest in provenance problems and their relation to the Polish and Jewish cultural heritage, too many demands and aims to achieve by museums, luck of funds, fear of restitution, and, last but not least, a weak support of the Ministry of Cultural and National Heritage. Nevertheless, it appears that benefits of the provenance research are more important than the fear of it. First of all, such research contributes to the development of the humanities in Poland, especially art history. Further, it increases trust of Polish and non-Polish citizens in cultural institutions and the government. The fulfillment of the international resolutions mentioned above would improve the image of Poland in the European Union.

SŁOWA KLUCZE: proveniencja, rewindykacja dzieł sztuki, mienie ofiar Holocaustu, mienie żydowskie, straty wojenne

KEY WORDS: provenance, provenance research, property of victims of the Holocaust, restitution of works of art, restitution of the Jewish property

Do wybuchu II wojny światowej w Polsce żyła największa na świecie społeczność żydowska. W latach trzydziestych XX wieku stanowiła blisko 10% populacji. Już od XVI wieku Rzeczpospolita stanowiła centrum religijnej nauki i sztuki o znaczeniu europejskim. Do czasów Haskali – Oświecenia, działalność artystyczna – podporządkowana regułom judaizmu, wyrażała się przez wytwory sztuki i architektury religijnej. Na terenie Polski powstało kilka tysięcy synagog i domów modlitwy (w 1939 było 1415 gmin z co najmniej 1 synagogą), prezentujących często wysoki poziom artystyczny, bogato dekorowanych, wyposażonych w przedmioty liturgiczne oraz inne dzieła rzemiosła artystycznego, tkaniny, cenne manuskrypty i druki¹.

Haskala rozwijająca się od początków XIX wieku przyniosła istotne zmiany. Jej zwolennicy dążyli do wyjścia z izolacji, odrodzenia kulturowego, emancypacji oraz uzyskania pełni praw obywatelskich. Dla osiągnięcia tych celów przeprowadzono reformy w edukacji, obyczajowości (odrzucono tradycyjne stroje, język jidysz na rzecz języków miejscowych) i religii, dając początek Judaizmowi Postępowemu². Ruch reformatorski pozwolił części społeczeństwa wydostać się z zamkniętego kręgu judaizmu rabinicznego i kształtować nowy model człowieka, życia, nowe wzorce tożsamości. Przez odrzucenie ograniczeń spowodował także przełom w dziedzinie sztuki, umożliwiając jej adeptom wkroczenie w artystyczny świat Zachodu. Już w pierwszej połowie XIX wieku kształcili się oni na uczelniach artystycznych w Krakowie, Warszawie, Monachium, Paryżu, Petersburgu i Berlinie³. Większość z nich była zasymilowana i funkcjonowała w kręgu sztuki polskiej i europejskiej. Wraz z odzyskaniem przez Polskę niepodległości w 1918 roku twórcy żydowscy utworzyli w najwięk-

¹ Na temat synagog w Polsce zob. m.in.: S. Gruber, P. Myers, *Survey of Historic Jewish Monuments in Poland*, New York 1995, p. 21–25; M. i K. Piechotowie, *Bramy nieba. Bożnice drewniane na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1996, M. i K. Piechotowie, *Bramy nieba. Bożnice murowane na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1999.

² W 1791 r we Francji wraz z dekretem o równouprawnieniu Żydów zlikwidowano getta, także w kolejnych państwach Europy. Na terenie dawnej Rzeczypospolitej, w Prusach akt emancypacyjny wydano najwcześniej w 1812 r., w Galicji Konstytucja z okresu Wiosny Ludów 1848/1849 nadała swobody Żydom, równouprawnienie nadała im Konstytucja z 1867 r., w zaborze rosyjskim w 1862 Aleksander II wydał dekret emancypacyjny, równouprawnienie przyszło wraz z upadkiem caratu. Na temat Haskali zob. m.in.: J. Tomaszewski, A. Żbikowski (red.), *Żydzi w Polsce. Dzieje i kultura. Leksykon*, Warszawa 2001, s. 127–128.

³ Pierwsi artyści żydowskiego pochodzenia byli zasymilowani i nie podejmowali tematyki związanej z ich pochodzeniem. Pracowali już w XVII w. na dworach magnackich, m.in. Radziwiłłów, dla dworu pruskiego w Berlinie, inni tworzyli tradycyjne wystroje wewnątrz synagog. Na temat środowisk artystycznych i artystów żydowskich działających w Polsce zob. m.in.: J. Malinowski, *Malarstwo i rzeźba Żydów Polskich w XIX i XX wieku*, t. I, Warszawa 2000.

szych miastach własne środowiska. Powołali do życia kilka stowarzyszeń – najważniejszym było Żydowskie Towarzystwo Krzewienia Sztuk Pięknych (1924–1939) – które pełniły rolę związków zawodowych i organizatorów wystaw, a także rozmaitych imprez artystyczno-charytatywnych, edukacji oraz wydawców publikacji i katalogów. W latach trzydziestych XX wieku działało w Polsce kilkuset malarzy, rzeźbiarzy, grafików oraz metaloplastyków żydowskiego pochodzenia. Przy czym podkreślić należy, że większość z nich także funkcjonowała z powodzeniem w obrębie kultury polskiej, biorąc udział w wystawach (m.in. Towarzystwa Przyjaciół Sztuk Pięknych, Towarzystwa Zachęty Sztuk Pięknych, Instytutu Propagandy Sztuki) i działaniach ugrupowań artystycznych. Ich dokonania stanowiły przedmiot opracowań i recenzji historyków sztuki oraz krytyków polskich i żydowskich⁴. Wytworzone przez nich dzieła były nabywane przez muzea, kolekcjonerów i miłośników sztuki – Polaków oraz przedstawicieli mniejszości narodowych i religijnych ówczesnej wielokulturowej Polski. Można zatem stwierdzić, że dorobek twórców pochodzenia żydowskiego stanowił jeden z elementów polskiej kultury.

Trzecim i równie ważnym elementem spuścizny kulturowej polskich Żydów są zbiory kolekcjonerów i one także wchodziły w zakres zagadnienia tzw. mienia żydowskiego. Temat ten dopiero w ostatnich latach staje się coraz częściej przedmiotem badań historyków sztuki – m.in. Agnieszki Alston (UJ, PTSŻ), dotyczących kolekcji krakowskich, czy Dariusza Kacprzaka na temat kolekcjonerów łódzkich⁵. Podkreślić należy, że według dotychczasowej wiedzy kolekcje te składały się w większej części z dzieł sztuki polskiej i europejskiej. Wskazują na to również wyniki moich badań literatury, archiwaliów i prasy obejmujących okres od lat dwudziestych XX wieku do 1950 roku⁶.

Wybuch II wojny światowej i Zagłada położyły kres istnieniu diaspory żydowskiej w Polsce. Na skutek działań wojennych, grabieży i przemieszczeń niemal całkowitemu zniszczeniu uległa nie tylko jej kultura materialna i duchowa, lecz także pamięć o niej – usunięta ze świadomości społecznej w powojennej Polsce. Wojnę przetrwało około 250 tys. Żydów, z czego około 200 tys. wróciło do kraju z terytorium ZSRR w latach 1945–1946 oraz 1955–1957. Ocaleni artyści i działacze kultury już w 1946 założyli w Warszawie Żydowskie Towarzystwo Krzewienia Sztuk Pięknych, które podjęło starania zmierzające do zebrania ocalonych dzieł sztuki i stwo-

⁴ W czasopiśmie żydowskich recenzje zamieszczano w: „Naszym Przeglądzie” i „Naszym Przeglądzie Ilustrowanym”, „Nowym Dzienniku”, „Literarisze Bleter” oraz w polskich: „Sztukach Pięknych”, „Tygodniku Ilustrowanym” oraz w prasie codziennej.

⁵ A. Alston, referat *Odbudowa zrujnowanego świata. Kolekcje malarstwa polskiego w zbiorach żydowskich w międzywojennym Krakowie*, wygłoszony podczas konferencji PTSŻ i UJ *Żydzi i judaizm we współczesnych badaniach polskich*, Kraków 2014; D. Kacprzak, *Kolekcje i zbiory artystyczne łódzkiej burżuazji wielkoprzemysłowej w latach 1880–1939*, maszynopis udostępniony mi przez autora.

⁶ Badania związane były z przygotowawaną do 2009 r. rozprawą doktorską pt. *Artyści żydowscy w Warszawie 1939–1948*, opublikowaną w 2015 r. w Warszawie pt. *Artyści żydowscy w Warszawie 1939–1945*. Zob. też Z. Bandurska, D. Kacprzak, P. Kosiewski, M. Romanowska-Zadrozna, B. Steinborn, M. Tarnowska, *Badania proveniencyjne muzealiów pod kątem ich ewentualnego pochodzenia z własności żydowskiej*, „Muzealnictwo” 2012, nr 53, s. 14–37.

zenia Muzeum Żydowskiego, skatalogowania zabytków ruchomych i nieruchomości (ocalało około 300 synagog) oraz opublikowania leksykonu artystów żydowskich czynnych do 1939 roku⁷. Zgromadzone przez ŻTKSP, CKŻP, Joint (AJDC) obiekty, zakupione od osób prywatnych i w antykwariatach, także przekazane przez MKiS ze składnic i innych instytucji (ponad 1000 sztuk) ostatecznie stały się trzonem kolekcji Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie⁸.

Nadejście czasów stalinowskich położyło kres quasi-autonomii społeczności żydowskiej, a tym samym odrodzeniu jej kultury. Wydarzenia z marca 1968 roku przerwały także badania nad dziedzictwem Żydów. Wznowione w końcu lat osiemdziesiątych XX wieku zaowocowały wieloma publikacjami i ekspozycjami, jednak tylko w niewielkim stopniu wpłynęły na przywrócenie dorobku artystycznego Żydów w obręb polskiej historii kultury i świadomości społecznej. Informacje na ten temat pojawiają się sporadycznie w opracowaniach dotyczących sztuki polskiej. Można zaryzykować stwierdzenie, że sztuka żydowska stanowi dzisiaj osobny obszar wiedzy – znany specjalistom, kolekcjonerom, marszandom.

Na skutek II wojny światowej zniszczeniu, grabieży i przemieszczeniu uległo w Polsce kilkaset tysięcy dzieł sztuki. W pierwszych latach powojennych do zbiorów muzealnych trafiły obiekty o nieustalonej proveniencji – zakupione od osób prywatnych, w tym antykwariuszy, nabyte na mocy Dekretu z 8 marca 1945 roku o mieniu ponemieckim i porzuconym, w tym będące tzw. mieniem pożydowskim; pochodzące ze składnic (ulożonych głównie na Śląsku i Ziemiach Zachodnich); należące do innych instytucji polskich i zagranicznych (niemieckich np. Gminy Żydowskiej w Berlinie). Pozyskiwane wówczas obiekty nie podlegały zbyt szczegółowym badaniom proveniencyjnym. Najczęściej rejestrowano dane ostatniego właściciela – osoby prywatnej czy instytucji. Najbardziej znaczącym przykładem tego stanu rzeczy są wspomniane już zbiory ŻIH obejmujące książki, manuskrypty, starodruki, judaica, archiwalia oraz największą w kraju kolekcję dzieł sztuki, liczącą obecnie ponad 2000 prac⁹. Pozyskiwane w latach czterdziestych i pięćdziesiątych XX wieku dzieła sztuki (około 1000 sztuk) poza informacjami o sposobie nabycia (nazwisko właściciela prywatnego lub instytucji, adres, cena zakupu) pochodzącymi głównie z notatek i korespondencji Józefa Sandla – prezesa ŻTKSP, wpisanymi następnie do ksiąg inwentarzowych, nie mają precyzyjnie określonej proveniencji¹⁰. Na ich podstawie oraz materiałów archiwalnych CKŻP, prasy powojennej, relacji i dzienników z okresu okupacji można wysnuć wnioski, że pewna ich część jest własnością ofiar Zagła-

⁷ Na temat ŻTKSP zob. m.in.: M. Tarnowska, *Plastycy żydowscy w Warszawie i Żydowskie Towarzystwo Krzewienia Sztuk Pięknych 1946–1949*, „Rocznik MNKi” 2012, t. 27, s. 34–47.

⁸ Na temat sposobów nabywania dzieł zob. M. Tarnowska, *Judaika ŻIH – historia powstania, specyfika* [w:] G. Czubek, P. Kosiewski (red.), *Własność a dobra kultury*, Warszawa 2006, s. 97–102.

⁹ Część zasobów pochodzących z getta warszawskiego – Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy tzw. Archiwum Ringelbluma, w 1999 r. została wpisana na listę UNESCO „Pamięć świata”. W skład ARG wchodzi ponad 300 prac plastycznych powstałych w czasie II wojny światowej i przed rokiem 1939.

¹⁰ Zob. Archiwum ŻIH, Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I–III.

dy, ich spadkobierców, a nawet instytucji (np. Gminy Żydowskiej w Berlinie, Gminy Sefardyjskiej w Salonikach)¹¹.

Badania proveniencji są nieodzownym elementem pełnego opisu dzieła sztuki, pozwalającym na prześledzenie jego historii, umiejscowienie go w odpowiednim kontekście historycznym i społecznym, a tym samym na określenie jego znaczenia dla kultury danego kraju. Ze względu na ogromne straty kultury Żydów polskich poniesione podczas II wojny światowej jest ono szczególnie ważne w odniesieniu do muzealiów mogących pochodzić z tzw. mienia pożydowskiego – czyli obiektów sztuki żydowskiej (religijnej oraz świeckiej) i kolekcji będących własnością przedstawicieli tej społeczności. Wraz ze zmianą ustroju politycznego w drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych XX wieku MKiS podjęło pierwszą inicjatywę mającą na celu skatalogowanie strat kultury żydowskiej. Powołany przez ministerstwo zespół specjalistów – złożony m.in. z pracowników Muzeum ŻIH – opracował katalog dzieł zaginionych – na podstawie kwerend w dostępnych materiałach archiwalnych, prasie i literaturze. Sporządzony wówczas wykaz nie znalazł się jednak na oficjalnie publikowanej liście strat kultury polskiej¹².

Przystąpienie Polski do Unii Europejskiej zobligowało władze do przyjęcia deklaracji międzynarodowych, odnoszących się do strat wojennych i zwrotu zagrabionego i przemieszczonego mienia żydowskiego. Są to: postanowienia Konferencji Waszyngtońskiej ds. Mienia z Czasów Zagłady, (skonfiskowanego przez nazistów) z 1998 roku, rezolucja Rady Europy nr 1205 z 1999, Deklaracja Wileńska z 2000, przyjęta w czerwcu 2009 roku w Pradze Deklaracja Terezińska, także wskazania ICOM z 1998 roku. Wszystkie podkreślają wagę badań proveniencyjnych dla uregulowania spraw własnościowych.

Postanowienia konferencji Waszyngtońskiej ds. mienia skonfiskowanego przez nazistów wskazują na dobrowolność jej akceptacji i obowiązek działania w ramach obowiązującego w danym kraju prawa. Dokument mówi m.in. o: konieczności rozpoznania zrabowanego mienia przez badania proveniencyjne, zapewnienia środków i personelu niezbędnych do ich przeprowadzenia, udostępniania katalogów i archiwów w zgodzie z wytycznymi Międzynarodowej Rady Archiwistyki oraz o obowiązku udostępnienia informacji (m.in. w Internecie) o zidentyfikowanych obiektach w celu odnalezienia ich właścicieli/spadkobierców. Celem sygnatariuszy powinno być stworzenie centralnej bazy danych strat i wypracowanie systemu sprawiedliwego rozstrzygnięcia roszczeń.

Rezolucja RE nr 1205 zatytułowana *Zagrabione żydowskie dobra kultury* rozszerza definicję grabieży o mienie pochodzące z wywłaszczeń i nacjonalizacji prze-

¹¹ W kolekcji ŻIH znajduje się zespół dokumentacji zabytków żydowskich oraz prac rysunkowych, grafik i akwareli należący przed rokiem 1939 do Muzeum Gminy Żydowskiej w Berlinie oraz synagogalia Gminy Żydowskiej w Salonikach, przekazane przez Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau. Znany mi jest jeden przypadek roszczeń w stosunku do dwóch obrazów Ralfa Immerglücka, z kolekcji ŻIH, zgłoszonych przez jego spadkobierców. Placówka odmówiła wszczęcia dochodzenia na podstawie informacji księgi inwentarzowej o ich zakupie tuż po wojnie w krakowskim antykwariacie.

¹² Zob. <http://kolekcje.mkidn.gov.pl> [odczyt: 2.07.2015].

prowadzonych przez władze komunistyczne. Określa dziedzictwo kulturowe Żydów jako część wspólnego dorobku narodów Europy, a zatem zwrot zagrabionych dóbr ich prawowitym właścicielom (w tym krajom) jest istotnym sposobem przywracania należnego mu miejsca w świadomości i nauce europejskiej. Ponadto włącza Rosję w obręb działań restytucyjnych, oczekując tym samym udostępnienia jej archiwów i kolekcji muzealnych krajom poszukującym utraconych dóbr. Wskazuje też na konieczność wyasygnowania przez państwa członkowskie funduszy na rekompensaty oraz opracowania odpowiednich zmian legislacyjnych – w tym rozważenia ochrony przed konfiskatą depozytów złożonych w czasie wojny i anulowania praw nabytych po fakcie bezprawnego wywłaszczenia. Uzależnia to jednak od prawodawstwa danego kraju.

Deklaracja Wileńska, nawiązując do wcześniejszych dokumentów, wnosi o intensyfikację działań umożliwiających identyfikację zagrabionego mienia i jego zwrot. Wskazuje na szczególną przydatność udostępnienia baz danych muzealiów o niejasnej proveniencji w Internecie. Uznaje także, iż przypadku niemożności odnalezienia spadkobierców właścicielem dóbr są Żydzi rozumiani jako naród.

Deklaracja Terezińska ponawia apel o podjęcie działań mających na celu rozwiązanie kwestii zagrabionego i przemieszczonego mienia żydowskiego, ze względu na odchodzenie pokolenia ocalałych i świadków Holokaustu. Jej istotnym wkładem w wypracowywanie reguł badania i restytucji mienia jest określenie grabieży jako pozyskanie dóbr przez nazistów, faszystów i ich kolaborantów przez kradzież, konfiskatę, wymuszenie pod pretekstem dobrowolnego zrzeczenia się oraz sprzedaż wymuszoną. Wskazuje też na konieczność wypracowania systemów prawnych – zgodnych z prawem danego państwa – regulujących badania proveniencji dzieł sztuki, restytucję i zwroty, także zapewniających wsparcie osobom zgłaszającym roszczenia. Ponawia również wezwanie do stworzenia europejskiej bazy judaiców i dzieł świeckiej sztuki żydowskiej.

Stanowisko Unii Europejskiej wobec potrzeby identyfikacji dóbr kultury stanowiących lub mogących stanowić własność żydowską, zwiększenie liczby roszczeń ze strony dawnych właścicieli (także dotyczące tzw. mienia podworskiego) spowodowały powołanie 21 października 2009 roku przez Ministra Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego *Zespołu do spraw badań proveniencyjnych w muzeach polskich w zakresie mienia żydowskiego*. Zespół do roku 2010 opracował „przewodnik” pt. *Wskazówki do badań proveniencyjnych muzealiów pod kątem ich ewentualnego pochodzenia z własności żydowskiej*, zawierający kompendium wiedzy przydatnej do prowadzenia badań historycznych obiektów o nieznannej proveniencji mogących stanowić mienie żydowskie. Zawiera on definicję tego mienia jako dzieł: sztuki religijnej (judaiców), sztuk plastycznych wytworzonych przez artystów identyfikujących się jako twórcy żydowscy oraz dzieł będących własnością Żydów. Ponadto zawiera informacje na temat okoliczności nabywania muzealiów po 1945 roku, spis składnic, przydatną literaturę oraz kwestionariusz ułatwiający określenie dzieł o wątpliwej proveniencji i rozpoczęcie badań. Dalszym etapem prac miało być rozesłanie przez ministerstwo kwestionariuszy i „przewodnika” do wszystkich placówek muzealnych w Polsce. Niestety, nie został on zrealizowany, a prace komisji zawieszono. Jedynym

ślądem działalności komisji stała się publikacja opracowanych przez nią materiałów w roczniku „Muzealnictwo” nr 53 z 2012 roku oraz umieszczenie tych materiałów na stronie internetowej NIMOZ¹³. Jednak ze względu na dobrowolność w korzystania z materiałów i wskazań Instytutu spowodowała, że do tej pory żadne muzeum nie przesłało wypełnionego kwestionariusza¹⁴.

Podczas międzynarodowej konferencji zatytułowanej *Zrabowane, odzyskane – przypadek Polski*, zorganizowanej przez MKiDN i MCK w Krakowie w listopadzie 2014 roku, nie poświęcono większej uwagi zagadnieniom badań proveniencyjnych mienia żydowskiego i jego zwrotu¹⁵.

Na potrzeby niniejszego wystąpienia rozesałam krótką ankietę do 60 ważniejszych muzeów w kraju. Złożyły się na nią 3 pytania: czy w muzeum znajdują się obiekty o nieustalanej proveniencji i czy prowadzone są ich badania pod kątem ich ewentualnego pochodzenia z własności żydowskiej; czy muzeum ma osiągnięcia bądź problem w tej dziedzinie; czy są planowane badania proveniencji w przyszłości¹⁶. Otrzymałam odpowiedzi od 26 placówek w większości zawierające informacje o braku muzealiów o nieustalanej proveniencji i/lub nieprowadzenia badań historycznych obecnie i w przyszłości. Część instytucji informowała o posiadanych kolekcjach judaiców o znanym pochodzeniu, określonym przez wskazanie ostatniego właściciela – osoby prywatnej, antykwariatów, DESY i domów aukcyjnych (na przykład Muzeum Nadwiślańskie w Kazimierzu) oraz wcześniejszych ksiąg inwentarzowych (pochodzących sprzed roku 1939 lub, jak w przypadku Muzeum Narodowego Ziemi Przemyskiej, także z okresu okupacji sowieckiej).

Nieliczni respondenci udzielili bardziej szczegółowych odpowiedzi, wskazując na posiadanie dzieł lub zespołów o niezidentyfikowanej proveniencji mogących stanowić własność żydowską (np. Muzeum Okręgowe w Bydgoszczy). Kilku poinformowało o przeprowadzeniu badań proveniencyjnych i uregulowaniu spraw własnościowych, m.in. Muzeum Zamojskie, Muzeum Narodowe we Wrocławiu czy Muzeum Warszawy. Muzeum Niepodległości w Warszawie wyjaśniło pochodzenie swoich judaiców w związku z ich digitalizacją. Muzeum Lubelskie poinformowało mnie o posiadanej kolekcji 400 judaiców pochodzących z zakupów lub darów, które są „na pewno pamiątkami po społeczności żydowskiej, głównie z Łęcznej i Lublina oraz mniejszych miejscowości województwa, a także Warszawy, Łodzi, Wrocławia”. Do roku 2014 prezentowano je w synagodze w Łęcznej. Omawiane wcześniej Muzeum ŻIH nie prowadzi badań proveniencyjnych kolekcji sztuki, jednak jej część udostępniono w Centralnej Bazie Judaików – <http://judaica.jewishmuseum.org.pl/>. ŻIH podjął także współpracę z Bazą Danych – Europeaną, w której zamierza umieścić część zbiorów archiwalnych.

¹³ Zob. przypis nr 6 niniejszego artykułu oraz <http://nimoż.pl/pl/dzialalnosc/badania-proveniencji> [odczyt: 4.07.2015].

¹⁴ Wg korespondencji autorki niniejszego artykułu z Dyrekcją NIMOZ z IV–V 2015.

¹⁵ Wg korespondencji autorki niniejszego artykułu z jednym z uczestników konferencji.

¹⁶ Wg korespondencji autorki niniejszego artykułu z placówkami muzealnymi w Polsce z IV–V 2015.

Trzy placówki udzieliły odpowiedzi świadczącej o zrozumieniu dla złożonego problemu mienia żydowskiego, m.in. wspomniane już Muzeum Warszawy – informując o posiadaniu pewnej liczby muzealiów pochodzących z powojennych składnic, choćby w Żeleźnie (woj. dolnośląskie). Muzeum Sztuki w Łodzi, w którego zbiorach znajduje się grupa dzieł o niejasnej proveniencji – o czym świadczy data pozyskania: luty 1945 i zapis „zabezpieczono po opuszczeniu Łodzi przez okupanta”, z zastrzeżeniem, że nie musi to wskazywać na mienie pożydowskie. W rzadkich przypadkach jest podany adres mieszkania, z którego pochodzi dzieło. Ze względu na ówczesną sytuację w mieście – dużą liczbę opuszczonych domów, zachodzi przypuszczenie, że dokonane wówczas zakupy miały na celu zabezpieczenie dóbr kultury i prawdopodobnie dokonywano ich częściej od szabrowników niż od prawowitych właścicieli. Muzeum sporządziło listę tych obiektów w celu udostępniania jej w przypadku rozczeń lub innych działań organów nadrzędnych. Odpowiedź Muzeum Narodowego w Warszawie zawiera szczegółowe informacje na temat posiadanych obiektów o nieustalonym pochodzeniu – w tym judaiców i dzieł ze zbiorów kolekcjonerów żydowskich, ich planowo prowadzonych badań historycznych i współpracy międzynarodowej w tym zakresie, publikacji zawierających wyniki badań (m.in. wydawnictw pokonferencyjnych, opracowań poszczególnych kolekcji i działalności kolekcjonerów – m.in. Jana Gottlieba Blocha, Bronisława Krystalla) – także udostępnianego w Internecie Muzeum Cyfrowego; wskazuje też na trudności związane z niekompletnością dokumentacji¹⁷.

Krótką charakterystyką uzyskanych przeze mnie informacji oraz brak odpowiedzi od 2/3 respondentów wskazują na słabe zainteresowanie muzeów zagadnieniem badań proveniencyjnych w kontekście tzw. mienia żydowskiego. Znamienny jest również fakt, że większość odpowiedzi dotyczyła wyłącznie judaiców, zaledwie kilka również prac autorstwa artystów żydowskich, tylko jedna odniosła się do możliwości posiadania dzieł sztuki polskiej i obcej mogących stanowić własność żydowską przed rokiem 1939 (MNW). Taki stan rzeczy wskazuje na wspomniany przeze mnie na wstępie podstawowy problem – nieobecności kultury żydowskiej w polskiej historii sztuki i muzealnictwa.

Słaby zakres prowadzenia badań proveniencji przez placówki ma też inne przyczyny. Są to okoliczności i uwarunkowania, w jakich funkcjonują polskie muzea w ostatnich 20 latach. Zmieniające się i stale rosnące wymagania stawiane im przez ich organy zarządzające oraz współczesnych odbiorców, z jednej strony wpływają korzystnie na ich dostępność przez różnorodność form prezentowania zbiorów i upowszechniania wiedzy, z drugiej strony jednak wielość zadań powoduje zepchnięcie na boczny tor działalności podstawowej polegającej m.in. na prowadzeniu szeroko zakrojonych badań naukowych, a tym samym wpływa negatywnie na rozwój wiedzy na temat dziedzictwa kulturowego Polski i Europy. Wydaje się, że dotyczy to w szczególności planowego prowadzenia badań proveniencyjnych – na ogół czasochłonnych, wymagających specjalistycznej wiedzy i funduszy. Wpływ na niepodejmowanie działań zmierzających do wyjaśnienia spraw własnościowych ma także za-

¹⁷ List od Dyrekcji MNW z 11 maja 2015 r., w zbiorach autorki.

pewne obawa przed utratą dzieł w wypadku odnalezienia się ich właścicieli, pomimo że określenie pochodzenia nie jest równoznaczne z koniecznością zwrotu. To może nastąpić na drodze sądowej dopiero po zgłoszeniu roszczenia i przedstawieniu dokumentów potwierdzających prawo własności. Poza tym na skutek Zagłady i emigracji powojennej wypadki roszczeń są rzadkie. Ponadto wpływ na opisaną powyżej kwestię badań proveniencji muzealiów ma z pewnością zaniechanie przez MKiDN kontynuacji prac *Zespołu do spraw badań proveniencyjnych w muzeach polskich w zakresie mienia pożydowskiego*, którego działania mogłyby być pomocne w wypracowaniu odpowiednich procedur i metod badawczych ułatwiających uporządkowanie spraw własnościowych.

Jednak, w mojej opinii, badania historyczne dóbr kultury Żydów polskich niosą z sobą wiele korzyści. Przede wszystkim stanowią znaczący wkład w rozwój nauk humanistycznych oraz stworzenie pełnego i prawdziwego obrazu dziedzictwa kulturowego Polski, a w konsekwencji – Europy. Rzetelnie udokumentowana historia muzealiów i obiektów znajdujących się na rynku sztuki podnosi ich wartość, wpływa pozytywnie na zaufanie obywateli do muzeów, instytucji kultury, marszandów, w rezultacie do państwa – jako organu dbającego o sprawiedliwe rozliczenie wydarzeń z przeszłości i teraźniejszości. Nie do przecenienia jest też fakt, że realizacja postanowień konferencji międzynarodowych i rezolucji wpłynęłyby na podniesienie wiarygodności i rangi Polski w Unii Europejskiej.

Bibliografia

- Bandurska Z., Kacprzak D., Kosiewski P., Romanowska-Zadrożna M., Steinborn B., Tarnowska M., *Badania proveniencyjne muzealiów pod kątem ich ewentualnego pochodzenia z własności żydowskiej*, „Muzealnictwo” nr 53, 2012, s. 14–37.
- Gruber S., Myers P., *Survey of Historic Jewish Monuments in Poland*, New York 1995.
- Malinowski J., *Malarstwo i rzeźba Żydów Polskich w XIX i XX wieku*, t. I, Warszawa 2000.
- Piechotowie M. i K., *Bramy nieba. Bożnice drewniane na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1996.
- Piechotowie M. i K., *Bramy nieba. Bożnice murowane na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1999.
- Tarnowska M., *Judaika ŻIH – historia powstania, specyfika* [w:] G. Czubek, P. Kosiewski (red.), *Własność a dobra kultury*, Warszawa 2006, s. 97–102.
- Tarnowska M., *Plastycy żydowscy w Warszawie i Żydowskie Towarzystwo Krzewienia Sztuk Pięknych 1946–1949*, „Rocznik MNKi” 2012, t. 27, s. 34–47.
- Tarnowska M., *Artyści żydowscy w Warszawie 1939–1945*, Warszawa 2015.
- Żydzi w Polsce. Dzieje i kultura. Leksykon*, J. Tomaszewski, A. Żbikowski (red.), Warszawa 2001.
- <http://kolekcje.mkidn.gov.pl> [odczyt: 2.07.2015].
- <http://nimosz.pl/pl/dzialalnosc/badania-proveniencji> [odczyt: 4.07.2015].
- Korespondencja autorki niniejszego artykułu z Dyrekcją NIMOZ z IV–V 2015.

Materiały źródłowe

Alston A., referat *Odbudowa zrujnowanego świata. Kolekcje malarstwa polskiego w zbiorach żydowskich w międzywojennym Krakowie*, wygłoszony podczas konferencji PTSŻ i UJ Żydzi i judaizm we współczesnych *badaniach polskich*, Kraków 2014.

Archiwum ŻIH, Zespół ŻTKSP, sygn. 361/I-III.

Kacprzak D., *Kolekcje i zbiory artystyczne łódzkiej burżuazji wielkoprzemysłowej w latach 1880–1939*, maszynopis udostępniony przez autora.

Tarnowska M., korespondencja z placówkami muzealnymi w Polsce z IV–V 2015, zbiory własne.